

Hunca Chü-tz'u Sanının Çözümü

The Origin And Meaning Of The Hunish Title Chü-tz'u

Yusuf GEDİKLİ*

*Dr., İstanbul, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-6681-5750

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Yusuf Gedikli, İstanbul, Türkiye.

E-posta / E-mail:
dryusufgedikli@hotmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
17 Ağustos 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
30 Ekim 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:
Yusuf Gedikli, "Hunca Chü-tz'u Sanının Çözümü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 135, Sayı 267, İstanbul 2023, s. 221-232.

doi: 10.55773/tda.1345322

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Makalede Hunların MÖ 72, 30 ve 1 ile MS 13 ve 18 tarihlerinde Çinliler tarafından kayda alınan Chü-tz'u unvanı incelenmiştir. Çin kaynakları bu unvanın "prenses, konçuy" anlamında olduğunu yazarlar.

de Groot, G. Nemeth, Chü-tz'u unvanını bildiğimiz Türkçe kız sözcüğüyle bir ve aynı saymışlardır. H. N. Orkun, A. Caferoğlu, L. Rasonyi eserlerinde bu bilgiyi tekrarlamışlardır.

Çince Chü-tz'u ses çevrimi Hunca *kisig sözcüğünün karşılığıdır. Unvanı gerçek anlamı olan "prenses" anlamında ve öteki yan anlamlarıyla birlikte Eski Uygurcada buluyoruz: Eski Uygurca kişi "2. zevce, eş, kadın 4. prenses"tir. Yine Eski Uygurca kişi "1. kişi, insan, adam, mahlûk, yaratık 3. kul, köle"dir. Ses ve anlam bakımından birbirine yakın olan bu iki kelimeye bulaşma, karışma yaşanmıştır. Bununla birlikte sonraki yüzyıllarda her iki kelimeyi yine de ayırt edebiliyoruz. Örneğin Osmanlıca kişi oğlu, kişizâde "doğuştan hür olan, tutsak olmayan, asilzade"dir. Bu sözcükler Hunlardaki "prenses" anlamının biraz değişmiş şekilleridir.

Hunca *kisig, Hunların Türk ve dillerinin Türkçe olduğunu gösteren kanıtlardan sadece biridir.

Anahtar Kelimeler: Chü-tz'u, Unvan, Prenses, Kişi, Kişizâde.

Abstract

The article analyzes the title Chü-tz'u of the Huns recorded by the Chinese in 72, 30 and 1 BC and 13 and 18 AD. Chinese sources write that this title means "princess, concubine".

de Groot, G. Nemeth consider the title Chü-tz'u to be one and the same with the Turkish word kız. H. N. Orkun, A. Caferoğlu, L. Rasonyi repeated this information in their works.

The Chinese Chü-tz'u sound translation is the equivalent of the Hmong word *kisig. We find the title in Old Uyghur with its literal meaning "princess" and other connotations: Old Uyghur person is "2. wife, wife, woman 4. princess". Again in Old Uyghur person is "1. person, human, man, creature, creature 3. servant, slave". These two words, which

are close to each other in terms of sound and meaning, have experienced contamination and confusion. However, in later centuries we can still distinguish the two words. For example, in Ottoman Turkish, *person son*, *kişizâde* is “free by birth, not a captive, nobleman”. These words are slightly modified forms of the Hun “princess”.

The Hunnic **kisig* is just one piece of evidence that the Huns were Turks and their language was Turkish.

Keywords: *Chü-tz’u*, Title, Princess, Person, *Kişizâde*.

1. HUNLARIN *CHÜ-TZ’U* ~ *Kİ-TS’U* ~ *KÖ-TSE* UNVANI

Yazımızda Hunların *Chü-tz’u* ~ *Kö-tse* ~ *Ki-ts’u* unvanı üzerinde duracağız.

1.1. Unvanın Kayıt Tarihleri

Elimizdeki kaynaklardan şu tarih ve kayıtları tespitleyebiliyoruz:

1. *Chü-tzu* unvanı MÖ 72 yılında geçer.¹ Bu olaylarla ilgili olarak *Han-shu* şöyle yazar:

“...Wu-sun ordusu Sağ Lu-li [beyinin] merkezine ulaşarak Ch’an-yü’nün amcalarını, yengelerini, *chü-tz’u*’larını (: prenses), ileri gelen beylerini, Li-wu komutanını, binbaşılı [ve] komutanlarla bunların emrindeki 39.000’den fazla kişiyi esir aldı.”²

2.-3. MÖ 30 yılında *Hsü-pu chü-tz’u* öbeği geçer.³ Aynı yılda *Tang-yu Chü-tz’u* kaydına da yer verilir.⁴

4. MÖ 1 yılında yine *Hsü-pu chü-tz’u* unvan öbeği kayda alınmıştır.⁵

5. MS 13’te *Î-mo Chü-tz’u* san öbeği geçer.⁶

6. MS 18’de *Tang-yü Chü-tz’u* san öbeği kaydedilmiştir.⁷

1.2. Unvanın Yazımı

Unvanın *ki-t’su* (G. Nemeth, A. Caferoğlu), *kö-tse* (H. N. Orkun), *chü-tzu*, *chü-tz’u* (B. Ögel; *chü-t’zu* biçiminde yazar), *chü-tz’u* (A. Onat) olarak dört türlü yazıldığını görüyoruz. de Groot’unun Çince ses çevrimi verilmemiştir; L. Rasyon-yi de Çince ses çevrimini göstermemiştir.

Ki-ts’u ve *kö-tse* biçimleri okunuşu yansıtır. Unvan son yıllarda *Chü-t’zu* (Ögel’de) ve *Chü-tz’u* (Onat’ta) yazılmaktadır.

1.3. Unvanın Anlamı

Ögel ve Onat Çin kaynaklarına dayanarak *Chü-tz’u*’nun prenses, konçuy’ anlamına geldiğini belirtirler.⁸

¹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, KB y., Ankara 1981, c. 2, s. 128. / Ayşe Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004, s. 47.

² Onat vd., s. 47, 120.

³ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, s. 197. / Onat vd., s. 67.

⁴ Onat vd., s. 67.

⁵ Onat vd., s. 78.

⁶ Onat vd., s. 88.

⁷ Onat vd., s. 91.

⁸ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, s. 128, 197 vd. / Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s. 47, 67, 78, 120.

1.4. Chü-tz'u ~ kö-tse ~ ki-ts'u Unvanının Anlamı Hakkında Görüşler

1. de Groot, Hunların *chü-t'zu* unvanını Türkçe *kız* ile birleştirir.⁹ Buna muhtemelen 1921'de Berlin'de yayımlanan yapıtında yer vermiştir.

2. G. Nemeth, Çince ses çevrimini *ki-ts'u* yazar; Türkçe karşılığının *kız olduğuna inanır.¹⁰

3. H. N. Orkun *kö-tse* yazar, Nemeth'in "kız" savını aktarır.¹¹

4. A. Caferoğlu *ki-ts'u* yazar, Nemeth'in "kız" çözümünü nakleder; eğer Hunca *kız ve Attila'nın oğlu *Dengizik şekilleri doğruysa, Hun Türkçesinin Bulgar Türkçesiyle aynı olduğu teorisinin iflas edeceğini bildirir.¹²

5. L. Rasonyi, Hun çağından kalan kelimelerden birinin *kız* olduğunu yazar, ses çevrimini vermez.¹³

6. B. Ögel, MÖ 72 ve MÖ 30 yılı olaylarında kayıtlanan unvanı *chü-tzu* yazar. Li chi'nin *Chü-t'zu* "Bir kız unvanıdır. Çin'deki prenses, konçuy gibidir. Hsü-pu ailesi ise, Hunların soylu bir boyudur." açıklamasını sergiler.¹⁴ Ögel, de Groot'nun *kız* çözümünü ? imiyle aktarır.¹⁵ Bu, onun kuşkusunu gösterir.

Ögel ayrıca *Hsü-pu Chü-t'zu* ve *T'ang-hu Chü-t'zu* san öbeklerine de yer verir; de Groot'ya göre bu boylar Hun yabgularının kızlarının evlendirildiği güvey boylarıdır.¹⁶ T'ang-hu sözcüğü, Onat'ta Tang-yü olarak geçer.¹⁷ Krş. Tanhu ~ Chan-yü ile.

7. A. Onat *Chü-tz'u* yazar; muhtemelen Hun dilinde olduğunu, "prens" anlamına geldiğini söyler.¹⁸

8. İ. Kafesoğlu Hunlardan kalan kelimeler arasında *ki-ts'u* = *kız*? sözüne hiç yer vermez.¹⁹ Bu, onun *kız* çözümüne inanmadığına işaret eder.

Kısaca de Groot, Nemeth, Orkun, Caferoğlu, Rasonyi; *ki-ts'u*, *kö-tse*, *chü-tzu*, *chü-tz'u* unvanının Türkçe yeniden oluşturmasını *kız* "kız" olarak verirler; Ögel *kız* çözümünü ? imiyle karşılar.

1.5. Hunca *chü-tz'u* Ne Olabilir?

Konu üzerinde birkaç düşüncemiz vardı. Fakat bunlar bizi tatmin etmemişti (Bunları yazımızın en sonuna ekledik). Dolayısıyla arayışa devam ettik. 24 Ocak 2016 Pazar günü *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nü tekrar tararken, *kişi* "4. prenses" bulgusuna ulaştık²⁰ ve deyim yerindeyse konuya hemen inti-

⁹ Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, c. 2, s. 198.

¹⁰ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Enderun k.e., İstanbul 1984, s. 76.

¹¹ Hüseyin Namık Orkun, *Hunlar*, İstanbul 1939 (dış kapakta 1939, iç kapakta 1938 yazılıdır, ayrıca dış kapakta Tarık Edip Kitabevi, Ankara ve İstanbul yazılıdır), s. 68.

¹² Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, s. 76.

¹³ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük* (çev. H. Z. Koşay), TKAE y., Ankara 1971, s. 12 vd.

¹⁴ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, s. 128, 197 vd.

¹⁵ Ögel, c. 2, s. 128, 197 vd.

¹⁶ Ögel, c. 2, s. 197 vd.

¹⁷ Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s. 67

¹⁸ Onat vd., s. 47, 67, 78, 120.

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi y., İstanbul 1988, s. 57.

²⁰ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 75.

kal ettik. O ana değin üzerinde birçok fikir jimnastiği yaptığımız kelimenin *kişi* olduğunu hemen anladık. Çünkü konu üzerinde zaten düşünüyorduk, kafa yuruyorduk, zihnimiz tetikteydi. Aksi halde çözüme hemen intikal edemezdik.

Chü-tz'u unvanıyla Eski Uygurca *kişi* “4. prenses” kelimesinin anlam ve fonolojisi birbiriyle tamamen uyusmaktadır. Şöyle ki:

Chü- ögesi önceleyn sandığımız gibi *kı* değil, *kı'*dir, yani incedir. Bunu hem ince yazılı *chü*, hem de *kişi* sözündeki *-i-* sesi gösteriyor. Yani ses çevrimine göre baştaki ses *ke'*dir.

İkinci öge olan *-tz'u* o devirde ancak *-s-yi* veya *-z-yi* gösterebilir. *Tz'u* ögesindeki kesme imi, sesin sert okunması gerektiğine işaret eder. Yani unvan-daki *-tz'u* ögesini *-s-* okutur. Dolayısıyla elde edeceğimiz biçim ancak **kisig* olabilir, **kizig* olamaz; çünkü söylediğimiz üzere kesme imi bizi *-s-*li okuma yönünde uyarıyor. Halbuki *-z-* yumuşaktır. O devir Türkçesinde sonda *g* bulunmalıdır. Çünkü dil incelemelerimizde vardığımız sonuçlara göre her kelimenin sonu ündeşle (ünsüzle) bitmelidir ve o çağda sondaki *-g* henüz düşmemelidir. *-g*'nin yazılmamasına gelince, pek çok defa ifade ettiğimiz gibi Çinliler sondaki *d*, *g*, *l* ve benzeri yumuşak sesleri yazmazlar. Dolayısıyla **kisig* sözünün sonundaki *-g*'yi de yazmamışlardır.

**Kisig* daha sonra *-s-* > *-ş-* evrimiyle **kişig* olmuştur ve sondaki *g* de düşmüştür. Türkçede sonda *g* yitimine birçok sözde tesadüf ederiz. Örneğin Eski Uygurca *kapag* “kapu”, *kamaq* “kamu” olmuştur²¹ ve biz **kisig* sanını sonunda *g* olmadan, fakat anlamını aynen korumuş haliyle Eski Uygurcada buluyoruz: *Kişi* “4. prenses.”

Çalışmalarımızı ilerletince Türkçedeki *kisi* ~ *kişi* “prensese; kadın, eş” ile *kişi* “erkek, şahıs, birey, fert” sözlerinin ses ve anlam yakınlığından ötürü birbirleriyle karışmış, bulaşmış olduklarını anladık.

Tekrarlayalım ki **kisig* sözünün esas anlamı “prensese”tir.

**Kisig* sözcüğünün kökeni ve birincil biçimi **gideg*dir.

Hunca bir sanın Türkçe ile çözümünü Hunların Türk olduklarını kesinleştiren olgulardan sadece biridir. Daha önce de birçok ses çevrimini çözmüştük.

1.5.1. Hunca *Hsü-pu chü-tz'u* Birleşigi

Hsü-p'u chü-tz'u birleşiginin Türkçesi **Sabar* **kisig*, yani “Sabar prensesi”-dir. *Hsü-p'u* ögesinin Sabar kavim adının ses çevrimi olduğunu daha önceki bir yazımızda ortaya koymuştuk.

(Çincedeki *hs* birleşik sesi aslında bir tür *s'*dir. Hsiung-nu adı da Siung-nu okunmalıdır. Daha önce de belirttiğimiz üzere Hsiung-nu çarpıtılmış biçimdir. Hsien-bi kavim adındaki *hs-* de *s'*dir. Çinlilerin *r* sesini yazmadıkları malumdur).

Hunca *Hsü-p'u*, yani **Sabar* boy adı daha sonra karşımıza Sabar kavmi olarak çıkmıştır.

²¹ Caferoğlu, s. 108, 110.

1.6. *Kisig Sözü'nün Değişim ve Gelişimi

1.6.1. Run harfli metinlerde *kisi* (< **kisig*) ve *kışı* (< **kışıg*) sözcükleri

*Kisig sonraki yüzyıllarda sessel, anlamsal değişim ve gelişimlere uğramıştır. Eski Türk yazıtlarından olan Kül (Köl değil) İç Çor 5'te *kisi* "kadın, zevce"dir.²² Orkun yazıtlarında *kışı* "kişi, insan"dır.²³

IX. yüzyıl başlarında kaleme alındığı tahmin edilen *Irk Bitig*'in 29. falında *kisi* "zevce"dir; *Irk Bitig*'in 2, 15, 53, 54, 60. fallarında ise *kışı* "kişi, insan, adam"dır.²⁴

Demek ki 8-9. yüzyıllarda Türkçede *kisi* "zevce, kadın" ve *kışı* "kişi, insan" olarak iki kelime yan yana var olmuştur.

1.6.2. Eski Uygurcada

Eski Uygur devrine geldiğinde Kül İç Çor ve *Irk Bitig*'deki *kisi* "zevce" ile Orkun yazıtlarındaki *kışı* "kişi, insan, adam" kelimelerinin karıştığını, bulaştığını görüyoruz. Eski Uygurcada *kisi* "kişi, canlı, yaratık", *kışı* "1. kişi, insan, adam, mahlûk, yaratık 2. zevce, eş, kadın 3. kul, köle 4. prenses"tir.²⁵ 2. ve 4. anlamlar "prens" anlamındaki Hunca **kisig* sözüyle ilintilidir. 1. anlam ise *kışı* "kişi, şahıs; insan; birey"le ilişiktir. Görüldüğü gibi Eski Uygurcada -s-'li ve -ş-'li sözcükler ve anlamlar birbirine karışmıştır. Yani ses ve anlam yakınlığı karışmaya, bulaşmaya yol açmıştır.

1.6.3. Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı'da

Kutadgu Bilig'de *kisi* "kadın, karı"dır.²⁶ Kaşgarlı'da *kis* "karı"²⁷; *kis* "eş, zevce" olarak açıklanmıştır.²⁸ Sözü'nün Kaşgarlı'da *kis* olması bir ağır özelliği yahut eksik istinsaktır. Belki de anlam yakınlığından ötürü *kız* sözü'nün baskısı söz konusudur.

1.6.4. Eski ve Orta Türkçede *kisi*

O. F. Sertkaya, bir yazısında Eski ve Orta Türkçede (Göktürkçe, Eski Uygurca, *Kutadgu Bilig*) geçen *kisi* "kadın, eş, zevce" sözcüğünü ayrıntılı olarak incelemiştir.²⁹ Sertkaya, Kül İç Çor yazıtından başlayarak Göktürk harfli 6, Uygur harfli 17, Arap harfli 6 ve *Insadi Sütra*'daki 1 örneği de ekleyerek toplam 30 (otuz) *kisi* sözü'nü listelemiş, sözü'nün "kadın, zevce, eş" anlamında olduğunu ortaya koymuştur.³⁰ Bizim açıkladığımız 6 Hunca veriyle liste 36'ya

²² Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000, s. 225, 248.

²³ Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 105.

²⁴ Talat Tekin, *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü k.e., Ankara 2004, s. 55.

²⁵ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 75.

²⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III - İndeks*, haz. K. Eraslan - O. F. Sertkaya - N. Yüce, TKAE y., İstanbul 1979, s. 260.

²⁷ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, s. 68.

²⁸ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti't - Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çevirenler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabalıcı y., İstanbul 2007, s. 316.

²⁹ Osman Fikri Sertkaya, "Türkolojide eleştiri sorunları üzerine", *TDAYB* 1985, s. 152-156.

³⁰ Sertkaya, s. 149-157.

yükselmiştir. Tabii ki kayıt tarihi göz önüne alınarak birinci sıraya MÖ 72’de kayıtlanan Hunca *chü-tz’u* = *kisiğ sözünü koymak gerekir.

Sertkaya anılan yazısında *kisi* ve *kişi* sözlerinin anlam farklılığını da sağlam ve net biçimde belirlemiştir.

Kisi ile *kişi* üzerinde Mustafa S. Kaçalın de durmuştur.³¹ Kaçalın (yanlış tespitlememişsek), ikisi runik harfli Kül İç Çor yazıtından, 3’ü Uygur harfli metinlerden olmak üzere 5 farklı örnek daha vermiştir. Huncalarla birlikte toplam 41 örnek.

Kisi unvanının ilk anlamı olan “prenses”ten farklılaşarak “kadın, karı, eş” anlamına gelişi için *katun* örneğini gösterebiliriz. *Katun* “kağanın hanımı”nın unvanıyken, daha sonra bildiğimiz gibi “dişi insan” cinsini anlatmış, yerine göre “karı, hanım, eş” anlamına da gelmiştir.

1.6.5. Osmanlıca’da Kişi

Osmanlıca *kişi* “1. insan, adam, kimse 2. erkek 3. sahip”tir.³² Bu söz günümüzdeki “kişi, birey; fert, şahıs” sözüyle aynıdır. Osmanlıca *kişi* “3. sahip”te soyluluk çaları (nüansı) duyumsanıyor. Ayrıca Osmanlıca’da *kişi oğlu*, *kişizâde* “doğuştan hür olan, tutsak olmayan, asilzade”dir.³³ Bunlar Hunlardaki “prenses”in anlam kaymasına uğramış biçimleridir.

Giovanni Molino, 1641’de Osmanlı’da *gişizade* ve çelevi sözlerini eş anlamı olarak kayıtlamıştır.³⁴

Şemseddin Sami’de *kişizâde* “1. asil, necip 2. terbiyeli, çelevi”dir.³⁵ Anlamda soyluluk açıkça görülüyor. Krş. *Begzâde*, *hanzâde*, *paşazâde* sözlerinin ilk unsurlarıyla.

Kişizâde ilk zamanlarda “ana tarafından soyluluk, asillik, kibarlık” anlatmış olabilir. Osmanlıca ve Türkçedeki *kişizâde* bunu ima ediyor.

Osmanlı’da *beyzâde* “anası hanedandan olan sultanların erkek çocuklarına”, *begzâde* “beylerin”, *paşazâde* “paşaların çocuklarına denir”di.

1.6.6. Çağdaş Türkçelerde Kişi

Türkiye Türkçesinde *kişi* kelimesi kadın ve erkek olmak üzere her iki insan cinsini kapsar. Kars ilimizin Terekeme ağzında *kişi* “koca, beğ, efendi”dir.³⁶ Azerbaycan Türkçesinde *kişi* “1. cinscə gadının əksi 2. er 3. adam, şəhs, kəs”tir.³⁷

Kazakça *kisi* “insan, beşer”, Başkurtça, Tatarca *kişi* “birey”dir.³⁸

³¹ Mustafa S. Kaçalın; *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi y., İstanbul 2006, s. 117-120.

³² Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK, Ankara 1983, s. 141.

³³ Dilçin, s. 141.

³⁴ Asım Tanış, *Giovanni Molino’nun İtalyanca - Türkçe Sözlüğü ve Halk Türkçesi*, Ankara 1989, s. 92.

³⁵ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, haz. Paşa Yavuzarslan, TDK, 2010, s. 657.

³⁶ Ahmet Bican Ercilasun, *Kars İli Ağzları Ses Bilgisi*, Gazi Üniversitesi y., Ankara 1983, s. 380.

³⁷ *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg-Ğərb [yayınvevi], Bakü 2006, c. 2, s. 713-14.

³⁸ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1992, s. 63, 72-73.

Kırgızca *kişi* sözcüğünün “insan, insanlar” anlamının yanı sıra yakın zamana kadar “kadın” anlamı da vardı.³⁹ Çağdaş Kırgızca *kişilik*² “kibarlık, nezaket, terbiye”dir.⁴⁰ Sözcükte Osmanlıca ve Türkçe *kişizâdede* olduğu üzere kibarlık duyumsanıyor. Kırgızlarda *Kişimcan* kadın adı vardır.⁴¹ *Kişi-m-can* -*m*- birinci şahıs iyelik ekidir.

İran’daki Halaç Türklerinde *kişi* “kadın” anlamındadır. Kelimenin Halaç Türklerinde -s- > -ş- değişimiyle asli anlamını koruduğu anlaşılıyor. Başka söyleyişle Halaç Türkçesi anlamca da bazı eskilikleri korumuştur.

1.7. Sonuç

Görüldüğü gibi *kisi* “1. prenses 2. eş, karı, kadın; zevce” ve *kişi* “kişi, şahıs; birey, fert” sözleri yüzyıllar boyunca gelişen ve değişen ses ve anlamlarla, yer yer, zaman zaman karışma ve bulaşmalarla günümüze ulaşmışlardır.

Yukarıda belirttiğimiz üzere “Hunca bir sanın Türkçe çözümü, Hunların Türk olduklarını gösteren olgulardan sadece biri”dir.

UYARI: Yineleyelim ki Türkçe *kisi* “prensese; kadın, karı, eş” ile *kişi* “kişi, şahıs; birey, fert” apayrı kavramlardır.

Bu sorunsalı daha bitirdiğimize inanıyoruz (20 Ocak 2014 - 19 Ocak 2022).

1.8. Chü-tz'u Hakkında Vazgeçtiğimiz İlk Düşüncelerimiz

Chi-tz'u sanının Eski Uygur Türkçesindeki *kişi* “4. prenses” bulgusu olduğuna erişmeden önce Chi-tz'u hakkındaki görüşlerimiz şöyledi:

“de Groot ve Nemeth’in görüşleri olan ki-tsu (chü-tz'u) = kız birleştirmesi doğru olmalıdır. *Chü-* unsuru ‘kı’dır. *-tz'u* unsuru δ, s veya z’dir. Dolayısıyla kelime *kız olup anlamı ‘prensese’tir.

Kız, hanedan ailesinin kadınlarına verilen bir unvan olduğuna göre ondan önce bugünkü *kız* anlamında başka bir kelime kullanılmalıdır. Bu kelime *belki oğuldur*. Orkun yazıtlarında *oğ(ı)l* ‘oğul; evlat’tır.⁴² Yani oğul ‘evlat’ anlamında hem kız, hem erkekler için kullanılan bir kelime olabilir.

İkinci delilimiz şudur: Kaşgarlı’da *kız* ‘... , pahalı nesne’⁴³, *Bahşayış Lügat-i*’nde *kız* ‘kıymetli, az bulunur’dur.⁴⁴ Az bulunan şey değerlidir. Dolayısıyla hanedan kızlarına ‘değerli, kıymetli’ manasında *kız* unvanının verilmesi mantıklıdır. Her ailenin olduğu gibi hanedan mensuplarının *kızları* da değerlidir. Bu duruma göre unvan ikincildir. Yani *kız* kelimesi ‘değerli, pahalı’ anlamından bildiğimiz ‘kız evlat’ anlamına evrilmiştir.

Kız sözünün ilk şekli *kız, Hun çağındaysa *kız > *kız (kız) olmalıdır. Aynı *kız, Bulgar Türkçesinde *kır haline dönüşmelidir. Tıpkı Oguz ve Ogur

³⁹ Byubina O. Oruzbayeva, “Kaşgarı’nın *Divan*’ı ve Kırgız dil tarihinin bazı sorunları”, Almancadan çev. Semih Tezcan, *Bilimsel Bildiriler* 1972, s. 452.

⁴⁰ Selahaddin Çankaya, *Kırgızca - Türkçe Sözlük*, Bilge Kültür - Sanat y., İstanbul 2014, s. 295.

⁴¹ 6 Nisan 2021, Kırgızca Ala Too televizyonu, TSİ saat 18 haberleri.

⁴² Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 107.

⁴³ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 67.

⁴⁴ *Bahşayış Lügati - Eski Oğuzca Sözlük*, haz. Fikret Turan, Bay y., İstanbul 2001, s. 148.

kavim adlarının bir önceki şekillerinin *Ogud > *Oguđ olması ve bunun z Türkçesinde Oguz, r Türkçesinde Ogur olması gibi. Dolayısıyla *kığdan kız biçimi çıkabilir. MÖ 72'de *kığ sözünün mevcut olması asli d sesinin o çağda đ > ð'leşmeye veya z'leşmeye başladığını gösterebilir.

Asli şeklin *kığ değil, *kır olabileceğini de düşündük, ancak bunu mümkün görmedik. Çünkü birincil kelimelerin sonunda r olmamalıdır. r ikincildir.

Bir ara sözcüğün *küç olup olamayacağını düşündük. *Olamaz* kararına vardık." (20 Ocak 2014).

Yukarıda da söylediğimiz üzere bu görüş ve düşüncelerimiz bizi tatmin etmedi, dolayısıyla hepsinden vazgeçtik.

1.9. Hunca *lir* mi yoksa *şaz* Türkçesi midir?

Yeri gelmişken A. Caferoğlu'nun Huncanın z Türkçesi olduğu düşüncesi-nin üzerinde durmak istiyoruz.

Hunların bir kavimler topluluğuna egemen olduğunu göz önüne aldığımızda Türkçelerinin de karışık olduğunu kabul etmek en doğrusudur. Hun ülkesinin içinde Oğuzlar, güneybatısında Sabarlar, kuzey ve kuzeybatısında Tingling ve Ogur kavimleri vardı. Nitekim Hunca beyitteki **talukang* kelimesinin lir Türkçesi özelliği arzettiği yazılmıştır.⁴⁵ (Ramstedt ve T. Tekin böyle düşünür; Clauson ve T. Tekin, Toba - Tabgaçların dilinin lir Türkçesi olmasını mümkün görür).⁴⁶ Hunların birçok kavimden meydana gelmeleri gibi, Tabgaçlar da Türk, Moğul vb. uruklarla karışık bir kavimdi. Dolayısıyla bazı -r'li biçimler Moğul özelliği gösterebilir.

Özetle Hunca bir l - r, yani *lir* Türkçesi değildir. ş - z, yani *şaz* Türkçesidir. Hunların Ch'an-yü veya Tan-hu unvanlı sülalesi z'li bir dile sahipti. Sabarlar da *şaz* Türkçesi konuşurlardı. Bugünkü Türkiye Türkçesi *delik deşik* deyiminde lir Türkçesi özelliği gösteren *delik*, *şaz* Türkçesi özelliği gösteren *deşik* sözleri iç içe, yan yana yaşamaktadır. Yani Caferoğlu'nun Huncanın z Türkçesi olabileceği yönündeki fikri doğrudur. Avrupa Hunları da z'li bir dile sahipti.

Kaynakça

Ala Too Televizyonu (Kırgızca): 6 Nisan 2021, TSİ saat 18 haberleri.

ARAT, Reşit Rahmeti: *Kutadgu Bilig III - İndeks*, haz. K. Eraslan - O. F. Sertkaya - N. Yüce, TKAE y., İstanbul 1979.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərb [yayınvev], Bakü 2006, c. 2.

Bahşayış Lüğati-Eski Oğuzca Sözlük: haz. Fikret Turan, Bay y., İstanbul 2001.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Türk Dili Tarihi*, Enderun k.e., İstanbul 1984.

----- : *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.

⁴⁵ Talat Tekin, *Hunların Dili*, Doruk y., Ankara 1993, s. 42.

⁴⁶ Tekin, s. 48.

- ÇANKAYA, Selahaddin: *Kırgızca-Türkçe Sözlük*, Bilge Kültür - Sanat y., İstanbul 2014.
- DİLÇİN, Cem: *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1983.
- Divanü Lügat-it-Türk Dizini*: TDK, Ankara, 1972.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican: *Kars İli Ağuzları Ses Bilgisi*, Gazi Üniversitesi y., Ankara 1983.
- GEDİKLİ, Yusuf: “Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler - 11 : Hunların Hsü-pu, Hsiu-t’u, Hsü-lien-t’i, Hu-yen, Lan, Ho-ssu, Tu-ku ~ T’u-ko boy adlarının köken ve anlamı”, *Yom*, Kış 2010, Sayı: 17, s. 9-28.
- KAÇALİN, Mustafa S: *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi y., İstanbul 2006.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1988.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* ; KB y., Ankara 1992.
- Mahmūd el-Kâşgarî; *Dîvânü Lügâti’t - Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çevirenler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabalıcı y., İstanbul 2007.
- ONAT, Ayşe vd: *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004.
- ORKUN, Hüseyin Namık: *Hunlar*, İstanbul 1939 (dış kapakta 1939, iç kapakta 1938 yazılıdır, ayrıca dış kapakta Tarık Edip Kitabevi Ankara ve İstanbul yazılıdır).
- ORUZBAYEVA, Byubina O: “Kaşgarî’nin *Divan’ı* ve Kırgız dil tarihinin bazı sorunları”, çev. Semih Tezcan, *Bilimsel Bildiriler* 1972, s. 449-452.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, KB y., Ankara, 1981, c. 2.
- RASONYÍ, Laszlo: *Tarihte Türklük* (çev. H. Z. Koşay), TKAE y., Ankara, 1971.
- SERTKAYA, Osman Fikri: “Türkolojide eleştiri sorunları üzerine”, *TDAYB* 1985, s. 152-156.
- ŞEMSEDDİN Sami: *Kamus-ı Türkî*, haz. Paşa Yavuzarslan, TDK, 2010.
- TANIŞ, Asım: *Giovanni Molino’nun İtalyanca - Türkçe Sözlüğü ve Halk Türkçesi*, Ankara 1989.
- TEKİN, Talat: *Hunların Dili*, Doruk y., Ankara 1993.
- TEKİN, Talat: *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara, 2000.
- TEKİN, Talat: *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü Kitabevi, Ankara, 2004.
- TEKİN, Talat: *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız Yayınları, İstanbul, 2003.

Extended Abstract

The Origin And Meaning Of The Hunish Title Chü-tz'u

The article focuses on the Huns' title chü-tz'u, which was recorded for the first time in Han-shu in 72 BC.

First, de Groot suggested that the title chü-tz'u is the Turkish word for girl. Then, Nemeth and his followers have embraced this recommendation. Since this pairing did not satisfy us, we investigated the issue; we found the word *kişi* "4. princess" in Old Uyghur Turkish and we understood that the Chinese voice translation is Turkish **kisig*.

The initial Chü- element is thin. Therefore, the initial sound is *ke*. The second element, -tz, can only show -s- or -z- at that time. Since the apostrophe in tz'u indicates that the audio should be read hard, the tz'u element will be read as -s- (-z- is soft). In short, the format we will get can only be **kisig*, but not **kizig*. It is certain that there was a *g* at the end in the Turkish of that period.

**Kisig* later became **kişig* with the evolution of -s- > -ş- and the final *g* was decreased. In Turkish, we come across the probe *g*-drop in many words. For example, in Old Uyghur *kapag* becomes "kapu", *kamag* becomes "kamu", we find the san **kisig* without the *g* at the end, but with the same meaning preserved in Old Uyghur: *Kişig* "4. princess."

When we further our studies, we have seen that the words in Turkish *kisi* ~ *kişi* (princess; woman, wife) and *kişi* (man, person, individual, individual) are mixed and contaminated with each other due to the closeness of sound and meaning.

In our previous article, we revealed that Hsü-p'u in the title Hsü-p'u chü-tz'e in Hun language is a sound translation of **Sabar*. Therefore, the Turkish word for the title phrase *Sabar* is **kisig*, which means "Princess of *Sabar*" (The compound sound "hs" in Chinese is actually a kind of "s." The name Hsiung-nu should also be pronounced Siung-nu. As we mentioned earlier, Hsiung-nu is a distorted form. The hs- in the tribe name Hsien-bi is also s-).

**Kisig* has undergone phonetic and semantic changes and developments in the following centuries. O. F. Sertkaya analyzed the word *kisi* "woman, spouse, wife" in detail in Old and Middle Turkish (Gokturk, Old Uyghur, Kutadgu Bilig, Divan). Sertkaya, starting from the Kül İç Çor inscription, compiled 6 examples in Gokturk letters, 17 examples in Uyghur letters, 6 examples in Arabic letters, and 1 example in Insadi Sûtra, listing a total of 30 (thirty) *kisi* words, and revealed that the word means "woman, spouse, wife." With 6 data we announced in Hun language, the list increased to 36. If we add 5 points of Kaçalın, it becomes 41. Of course, considering the date of recording, the word chü-tz'u = **kisig* in Hun language recorded in 72 BC should be put in the first place. In his aforementioned article, Sertkaya clearly and firmly revealed the difference in meaning of the words *kisi* and *kişi*.

1. In Kül (not Köl) İç Çor 5, one of the old Turkish runic inscriptions, *kisi* is "woman, wife." In Orkun inscriptions, *kişi* is "person, human."

In the 29th horoscope of the runic Irk Bitig, which is thought to have been written at the beginning of the IX. century, *kisi* is “wife”; in the 2nd, 15th, 53rd, 54th, 60th horoscopes of Irk Bitig, *kişi* is “person, human”.

This means that in the 8th - 9th centuries, two words *kisi* “wife, woman” and *kişi* “person, human”, existed side by side in Turkish.

2. When we come to the old Uighur period, we see that the words *kisi* “wife” and *kişi* “person, human, man” in Irk Bitig are mixed and infected. In Old Uyghur, *kisi* is “person, living thing, creature”, *kişi* is “1. person, human, man, creature 2. wife, spouse, woman 3. servant, slave 4. princess.” The 2nd and 4th meanings are related to the word in Hun language **kisig* which means “princess.” The 1st meaning relates to the *kişi* “person; human; individual.” As can be seen, the words with -s- and -ş- in Old Uyghur language and their meanings are mixed. In other words, the proximity of sound and meaning has led to confusion and contamination.

3. *Kisi* in Kutadgu Bilig is “woman, wife.” In Kaşgarlı’s Divan, *kis* is described as “wife”; *kis* “spouse, wife.” The fact that the word *kis* in Kaşgarlı’s Divan is a dialect feature or a miscopying. Maybe there is pressure of the word *kız* because of the closeness of sound and meaning.

4. In Ottoman Turkish, *kişi* means “1. Human, man, someone 2. man 3. owner.” This word is the same as today’s “person, individual.” In the 3rd meaning of *kişi* “owner” in Ottoman Turkish, is felt a nuance of nobility. In addition, in Ottoman Turkish, *kişi oğlu*, *kişizāde* (son of a *kişi*) mean “born free, not a prisoner, a nobleman.” These are the forms of the title “princess” concept of the Huns that have undergone a semantic shift.

Giovanni Molino recorded the words *gishizāde* and *celebi* as synonyms in the Ottoman Empire in 1641.

In Şemseddin Sami’s Kamus-ı Turkî, *kişizāde* means “1. noble, necip 2. decent, chelebi or efendi. Nobility in the sense is clearly visible. Cf. with *begzāde*, *hanzāde*, *paşazāde*. The first items are titles.

Kişizāde may have told about nobility, nobility and politeness from his mother’s side in the early days. The word of *kişizāde* in Ottoman and Turkish implies this.

In the Ottoman Empire, *beyzāde* was called “sons of sultans whose mothers were from the dynasty”, *begzāde* was called “child of beg”, *paşazāde* was called “child of pasha.”

Let us repeat that the literal meaning of **kisig* is “princess.” The compound of Hsü-pu chü-tz’u in Hun language is **Sabar *kisig*.

The solution of a Hunnic conjecture with Turkish is only one of the facts that confirm that the Huns are Turks. We have already solved many sound changes before

